

İmâm Şâfiî (ö. 204/820)'nin İcmâ Anlayışı

Adem Yenidoğan

Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslam Hukuku Bilim dalı Doktora Öğrencisi
yenidoganadem@hotmail.com

Öz

İslam hukuk metodolojisinin oluşum ve gelişim süreci içinde önemli bir yer işgal edip bu süreçte merkezi bir konumda bulunan ve sonraki İslam hukuk usûlcülerini etkilemiş olan İmâm Şâfiî'nin icmâ hakkındaki düşünceleri son derece karmaşıktır. Onun icmâ dair yaklaşımının anlaşılabilmesi, bilgi teorisini anlamaktan geçer. İmâm Şâfiî, teoride ideal icmâi arayarak çoğunluğun ve Medine ehlinin icmâi gibi belli bir bölgenin icmâmı reddetmiş, pratikte ise klasik fıkıh usulü geleneğince de kabul gören çoğunluğun icmâmı kabul etmek zorunda kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: İmâm Şâfiî, İcmâ, Bilgi, İslam Hukuk Metodolojisi, Edille-i Şeriyye

Imam al-Shafi's Understanding of Ijma' (Consensus)

Imam al-Shafi, who occupies an important place in the process of formation and development of Methodology of Islamic law and has a central location in this process and the subsequent impact on Methodologists of Islamic law, has got extremely complex ideas about ijma'. To understand Imam al-Shafi's approach to ijma', we need first to understand his theory of knowledge. In theory, he denies the ijma' of majorities and the ijma' of local people, for instance the ijma' of Madinah people, to seek ideal ijma'. However in practice, he had to accept the ijma' of majorities, as it was accepted in accordance with the classical Islamic jurisprudence tradition.

Key Words: al-Shafi, Ijma', Knowledge, Methodology of Islamic law, Evidences of Islamic Law

Atıf

Adem Yenidoğan, İmâm Şâfiî (ö. 204/820)'nin İcmâ Anlayışı,
Marife, Bahar 2013, ss. 89-105

Giriş

İslam hukuku hüküm kaynaklarından birisi olan icmâ, Hz. Peygamber (s.a)'in vefatından sonra ortaya çıkmış bir delildir. Müslümanların çoğunluğu tarafından hüccet kabul edilip deliller hiyerarşisinde üçüncü sıraya yerleştirilen icmâ konusundaki tartışmalar, genellikle onun gerçekleşip gerçekleşmemesi çerçevesinde cereyan etmiştir.¹ Buna göre; icmânın gerçekleşmesinin aklen mümkün olup olmadığı, şayet aklen mümkünse de fiilen gerçekleşip gerçekleşmediği problem olarak kabul edilmiş ve İslam hukuk usûlcüleri tarafından tartışılmıştır.

İslam hukuk usûlüne dair elimize ulaşan ilk usûl eserinin sahibi olan İmâm Şâfiî (ö. 204/820), doğal olarak bu konuları ilk defa ele alan ve sistemleştirmeye çalışan kişi olmuştur. Bu nedenle icmânın tarihi seyri içinde İmâm Şâfiî'nin özel bir yerinin olduğu yadsınamaz bir gerçektir. İmâm Şâfiî, icmâa dair konulara hem değinmiş hem de onu bir delil olarak kullanmıştır. İmâm Şâfiî, *Risâle*'sinde ve diğer eserlerinde konuyu detaylı bir şekilde ele almış ve üzerinde fikir beyan etmiştir. Şüphesiz onun konu hakkındaki fikirlerinin sonraki İslam hukuk usûlcülerini etkilemiş olacağı bir gerçektir. Bu nedenle İslam hukuk metodolojisinin oluşum ve gelişim süreci içinde önemli bir yeri bulunan ve bu süreçte merkezi bir konumda olan İmâm Şâfiî'nin icmâ hakkındaki düşüncelerinin tespit edilmesi gerekmektedir. İmâm Şâfiî'nin son derece karmaşık olan icmâa dair yaklaşımının anlaşılabilmesi, bilgi teorisini anlamaktan geçer. Bu nedenle İmâm Şâfiî'nin icmâ anlayışına geçmeden önce kısaca bilgiye yaklaşımı ele alınıp bunun icmâa ne gibi bir etkisi olduğu ortaya konmaya çalışılacaktır.

A. İmâm Şâfiî'nin Bilgi Anlayışı

İmâm Şâfiî dini bilgiyi, *ilm-i âmme* ve *ilm-i hâssa* olmak üzere ikiye ayırır. İmâm Şâfiî *ilm-i âmme*yi, akıllı ve ergin her Müslümanın bilmesi gereken ilim olarak tanımlar. Buna; beş vakit namazın, orucun, haccın ve zekâtın farz olunuşunun bilinmesi ile adam öldürmenin, zinanın, içki içmenin ve hırsızlığın haram olmasını bilmeyi örnek olarak vermektedir. Bu sınıfa giren bilgiler, Allah'ın Kitab'ı ve Mütevatir Sünnet'te kat'î bir şekilde sabittir.²

*İlm-i hâssa*yı ise farzlarla ilgili fer'î meselelerin hükümlerini bilmek olarak tanımlar. Ona göre bu bilgiler hakkında Kitap'ta herhangi bir nass bulunmadığı gibi çoğunun hakkında Sünnet'te de nass yoktur. Bazıları hakkında Sünnet var ise de

¹ İslam hukukçuları arasında genel kanaat icmâ'nın deliller hiyerarşisinde üçüncü sırada yer aldığı ve meşruyetini Kitap ve Sünnet'le sağlaması sebebiyle kat'î olan nassların önüne geçemeyeceği yönündedir. (Zerkeşî, *Bahru'l-Muhît*, VI, 109 vd; Dönmez, "İcmâ", *DİA*, XXI, 417 vd.) Ancak Gazâlî (ö. 505/1111), müctehidin ilk bakması gereken şeyin Kitap ve Sünnet'ten önce icma olduğunu ve konu hakkında gerçekleşmiş bir icmânın bulunması halinde nassa bakmaya gerek kalmayacağını belirtmektedir. Gazâlî'nin bu kabulü Kitap ve Sünnet'in neshe açık olmasına rağmen icmânın neshe konu olmamasına dayanmaktadır. Nitekim ona göre icmâ ile sabit olan hüküm, Kitap ve Sünnet nassıyla çeliştiği zaman ümmetin hata üzerine birleşemeyeceğinden hareketle icmâ, nassın mensûhluğunun kat'î delilidir. (Gazâlî, *Mustasfâ*, IV, 159) Dolayısıyla Gazâlî'nin icmâi Kitap ve Sünnet nassının önüne geçmesinin temelinde icmâa konu olmuş hükmün delaletinin kat'îliği yattığı söylenebilir. İcmâ'nın Kitap ve Sünnet'e takdimi hakkındaki değerlendirmeler için bk. Türçan, *İslâm Hukuk Biliminde Hukuk Normu*, ss. 207 vd.

² İmâm Şâfiî, *Risâle*, s. 198, md. 961-968.

bu, mütevatir derecesine ulaşmamış ve belirli kişilerce rivayet edilmiş olan bilgilerdir. Bu nedenle bu tür bilgiler tevil edilebileceği gibi kıyas ile de tamamlanabilir.³

İmâm Şâfiî'ye göre icmâ, bu bilgi türlerinden yalnızca birinci grupta yani ilm-i âmme'de mümkündür. Nitekim İmâm Şâfiî, muhatabının "Dinî bilginin elde edilmesinin en kuvvetli yolu, genelin genelden aktarmış olduğu bilgidir." demesi üzerine, dinin temel vecibelerinde (cümelü'l-ferâiz)⁴ icmâ oluştuğuna dair kimsenin itiraz edemeyeceğini belirterek kendisine katılır.⁵ İmâm Şâfiî, muhatabının, Kitap ve Sünnet'e dayandırılmaksızın Müslümanların üzerinde icmâ ettikleri bilgiyi Mütevatir Sünnet (es-Sünnetü'l-müctemâ) ile eş değer görmesine itiraz etmiştir.⁶ İmâm Şâfiî, bu hususta muhatabıyla yapmış olduğu uzunca bir münazaradan sonra muhatabının iddia etmiş olduğu bütün ülke âlimlerinin icmâ etmiş olduğu görüşünü onların bu amaçla bir araya gelmelerini imkânsız görmesi sebebiyle reddederek ilm-i hâssa'nın icmâ olarak kabul edilemeyeceğini belirtmiştir.⁷ Ancak İmâm Şâfiî'nin icmâ edilen hükümler içerisinde yer verdiği dinin temel vecibelerinden olan farzlar, zaten subûtü ve delâleti kat'î nasslarla sabit hükümler olduğundan icmânın bunlara katacağı fazla bir şeyin bulunduğunu söylemek zor gözükmektedir.

B. İcmânın Tanımı

İslam hukuk tarihinde fıkıh usûlü ile ilgili konuları ilk toplayan kişinin meşhur Hanefî hukukçusu Ebû Yûsuf (ö. 182/797) olduğu, İmâm Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805)'nin ise bunları kullandığı söylenmekteyse de bugün elimizde bulunan en eski usûl eseri İmâm Şâfiî'nin *er-Risâle*'sidir.⁸ Buna bağlı olarak icmâ ile ilgili konulara ilk defa değinen de İmâm Şâfiî olmuştur. Ancak İmâm Şâfiî'nin icmâ ile ilgili yoğun tartışmalar yaptığı ve bilgiler verdiği eserlerinde icmânın tanımına dair herhangi bir bilginin bulunmaması ilginç bir durumdur. Bu, onun döneminde icmânın oluşum ve gelişim aşamasında olmasından dolayı sistematize edilememiş olduğunu gösterir. Fakat bu durum, İmâm Şâfiî'nin bu konuyu eksik bıraktığı anlamına gelmemelidir. Nitekim oluşum seyrindeki bir şeyi sistemleştirmeye çalışmanın zorlukları bilinen bir gerçektir. Bununla birlikte İmâm Şâfiî, eserlerinde icmâa dair bilgi vermekte ve onun dini hükümlerin bir delili olduğunu belirtmektedir. Aslında İmâm Şâfiî'nin eserlerine bakıldığında icmâ hakkındaki tartışmalarının ve verdiği bilgilerin daha çok icmânın gerçekleşmesinin imkânı hakkında olduğu görülmektedir.

Her ne kadar İmâm Şâfiî'nin icmâa dair bir tanım yapmadığını ifade etmiş olsak da onun vermiş olduğu bilgilerden hareketle bir icmâ tanımına ulaşabilmek

³ İmâm Şâfiî, *Risâle*, s. 198, md. 967.

⁴ Bu ifadenin karşılığı olarak dinin temel vecibeleri/zarûrât-ı diniyye kullanılmıştır. bk. Aybakan, *Fıkıh İlmînin Oluşum Sürecinde İcmâ*, s. 121.

⁵ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 20, 29. İmâm Şâfiî'nin bu eseri Türkçe'ye çevrilip, makale olarak yayınlanmıştır. Cimâu'l-İlm: İslam Hukukunun Kaynakları Üzerine Bazı Tartışmalar, çev. Osman Şahin-Mithat Yaylı, *OMÜİFD*, 2004, S. 17, ss. 321-362. Çalışmamızda İmâm Şâfiî'nin *Cimâu'l-İlm* isimli risale mahiyetindeki eserinin metninin çevrilmesinde makale olarak yayınlanmış olan bu çeviriden faydalanılmıştır.

⁶ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 21.

⁷ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 25.

⁸ Dağcı, *İmâm Şâfiî*, s. 59.

mümkün görünmektedir. Buna göre İmâm Şâfiî'nin fıkah usulü teorisinde icmâyı şu şekilde tanımlayabiliriz: “Bir asırda yaşayan âlimlerin cümelü'l-ferâiz türünden olan-kimsenin bilgisiz kalmasının caiz olmadığı- ana farzlar üzerindeki istisnasız ittifakıdır.”

C. İcmânın Şartları

Diğer usûl âlimleri gibi İmâm Şâfiî'ye göre de icmânın oluşabilmesi için bir takım şartlar gereklidir. Ona göre oluştuğu iddia edilen ittifakın icmâ sayılabilmesi için üzerinde bütün müctehidlerin ittifak etmiş olmaları gerekir.⁹ Nitekim İmâm Şâfiî'ye göre âlimlerin çoğunluğu bir şey üzerinde ittifak eder de bir veya ikisi de bu görüşe muhalefet ederse icmâ sabit olmaz.¹⁰ Nitekim o, konuyla ilgili *Cimâu'l-İlm* adlı eserinde muhatabıyla girdiği tartışmada çoğunluğun ittifakıyla icmânın meydana gelemeceğini belirtmektedir. Muhatabının icmâ iddiasına karşılık İmâm Şâfiî, bu iddiada icmâ ettikleri düşünülen âlimlerin kimler olduğu sorusunu sorar. “Onlar, herhangi bir belde halkının görüşünden razı oldukları, hükmünü kabul ettikleri ve fakîh derecesinde gördükleri kimselerdir” cevabını alınca,¹¹ âlimlerin sayısıyla ve görüşlerini bildirip bildirmemeleriyle ilgili tartışmaları ileri sürer.¹² Bunun üzerine muhatabının “icmâ var mı ki?” sorusuna karşılık şöyle bir ifade kullanır: “Evet, bilgisizliğin mümkün/caiz olmadığı farz konularında çoktur. Bu, ‘insanlar icmâ etti’ denildiğinde etrafında buna ‘icmâ değildir’ diyebilecek kimseyi göremeyeceğin bir icmâdir.”¹³ Görüldüğü üzere İmâm Şâfiî, dini bir hükmün icmâen kabul edilebilmesi için o konu üzerinde herkesin ittifak edip kimsenin ‘bu, icmâ değildir’ dememesini şart koşmuştur. Bununla birlikte teoride ileri sürdüğü bu şartın aksine eserlerinde çoğunluğun ittifakıyla meydana gelmiş fikir birliklerini icmâ olarak isimlendirmesi, teorik olarak kendisinin ileri sürdüğü bu şarta pratikte/furûda riayet etmediğini göstermektedir.

İcmânın oluşabilmesi için üzerinde bütün müctehidlerin ittifak etmiş olmaları gerektiğini savunan İmâm Şâfiî, bu anlayışının doğal sonucu olarak Medine ehlini ümmetin tamamı olarak görmediği için onların icmâ iddialarını kabul etmez. Onların icmâ olarak nitelendirdikleri konular üzerinde ihtilaf bulunduğunu belirtir.¹⁴ Her ne kadar İmâm Şâfiî, Medine ehlinin ittifakını icmâ olarak kabul etmemiş olsa da onların bu icmâ iddialarını bölgesel ittifak olarak görür. Nitekim İmâm Şâfiî, aralarındaki münazarada muhatabına; ille de bir icmâ iddiasında bulunulacaksa bir grup insanın icmâ ettiğini iddia etmenin, bütün insanların icmâ ettiğini iddia etmekten daha tutarlı olduğunu, bu tarz icmâ iddialarının bölgesel düzeyde ittifak kabul edilmesi gerektiğini ve bunun ümmetin icmâi olarak görülemeyeceğini ifade etmektedir.¹⁵

İcmânın oluşabilmesi için İmâm Şâfiî'nin öne sürdüğü ikinci şart, icmâa konu olan meselenin üzerinde daha önceden ihtilaf bulunmamasıdır. Nitekim muha-

⁹ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 36; Dönmez, “İcmâ”, *DİA*, XXI, 418.

¹⁰ Serahsî, *Usûl*, I, 316.

¹¹ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 22.

¹² İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 22-23.

¹³ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 29.

¹⁴ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 36; Dönmez, “İcmâ”, *DİA*, XXI, 418.

¹⁵ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 29.

tabının icmâ iddiasına karşılık İmâm Şâfiî: “*Senin icmâ diye iddia ettiğin şeye gelince, yaşadığın dönemde gördüğün ve her nesilden de naklettiğin ihtilaflara rağmen gerçekte onun icmâ olabileceğini mi düşünüyorsun?*” deyip daha önce ihtilafa konu olmuş mesele üzerinde bir bölgede bile icmâ oluşmazken bütün dünyada icmâ oluştuğunu iddia etmenin çok uzak bir ihtimal olduğunu belirterek icmâda aradığı ikinci şartı koymuştur.¹⁶

İmâm Şâfiî'nin kendi eserlerindeki bu iki şarta ilaveten onun, icmânın oluşabilmesi için icmâ eden müctehidlerin tamamının icmâyâ konu olan olayın hükmü hakkındaki görüşlerinde herhangi bir değişiklik olmaksızın ölmüş olmaları (inkırâz-ı asr) fikrinde olduğunu bildiren usûlcüler bulunmaktadır.¹⁷ Nitekim hayatta oldukları sürece bir görüşte ittifak etmiş olanlardan bazılarının görüşlerinden dönme ihtimali her zaman imkân dâhilindedir.¹⁸ Her ne kadar bazı usûlcüler İmâm Şâfiî'nin icmânın oluşabilmesi için bu şartı da ileri sürdüğünü ifade etmişlerse de yapmış olduğumuz taramalar neticesinde İmâm Şâfiî'nin kendi eserlerinde böyle bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bu nedenle özellikle Hanefî usûlcüler tarafından İmâm Şâfiî'ye isnad edilen bu şarta temkinli yaklaşılması gerektiğini belirtmek gerekir.

Görüldüğü üzere kendi eserlerine baktığımızda İmâm Şâfiî'ye göre bir meselede icmâ meydana gelebilmesi için şu iki şartın bulunması gerekir:

1. İcmâa konu olan mesele daha önce ihtilafa maruz kalmamış olmalıdır.
2. Söz konusu mesele üzerinde bütün müctehidler ittifak etmiş olmalıdır.

D. İcmânın İmkânı

İmâm Şâfiî, icmânın imkânı konusuna eserlerinde özellikle de *Cimâu'l-İlm* ve *Risâle*'sinde çokça değinmiştir. İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*'inde icmânın imkânı konusunda muhatabıyla yapmış olduğu tartışmada onun icmâ iddiasını gerekçeleriyle reddetmiştir. İmâm Şâfiî, bu tartışmada icmânın gerçekleşebilme alanını o kadar çok daraltmıştır ki, muhatabı son olarak onun icmâi imkânsız gördüğünü zannederek İmâm Şâfiî'ye herhangi bir icmâ var olup olmadığını sormuştur.¹⁹ Konuyla ilgili olarak icmâ iddiasında bulunan muarızıyla İmâm Şâfiî arasında şöyle bir diyalog geçmektedir: İmâm Şâfiî'nin “*İcmâ ettiklerinde delil olarak aldığın ve icmâları hüccet olan âlimler kimlerdir?*” sorusuna muhatabının cevabı; “*Onlar herhangi bir belde halkının görüşlerinden razı oldukları ve hükümlerini kabul ettikleri ve fakih derecesinde gördükleri kimselerdir.*” şeklinde olmuştur. İmâm Şâfiî, muhatabının bu cevabını, icmâa katılanların sayısı ve ehl-i kelâmın buna dâhil edilip edilemeyeceği bakımından tartışır²⁰ ve sonra şöyle der: “*Şüphesiz her beldede, halk arasında bu özellikleri taşıyıp da halkın fikihtan uzaklaştırdıkları, senin de cehaletle suçladığın, fetva vermesinin ona, görüşünü kabul etmenin de kimseye helal olmayacağını söylediğin insanlar var. Ayrıca her belde ehlinin kendi aralarında ve başka belde halklarının*

¹⁶ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 29-30.

¹⁷ Serahsî, *Usûl*, I, 315; Teftâzânî, *et-Telvîh*, II, 507; Pezdevî, *Usûlü'l-Fıkh*, III, 243; Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, III, 243.

¹⁸ Teftâzânî, *et-Telvîh*, II, 507; Pezdevî, *Usûlü'l-Fıkh*, III, 243.

¹⁹ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 29.

²⁰ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 23.

görüşleri hakkında ayrılığa düştüğünü de biliyorum.”²¹ İmâm Şâfiî, daha sonra ihtilafa dair bu sözlerini ispatlamak için kimilerine göre en iyi âlimin Atâ (ö. 114/732), kimilerine göre ez-Zencî b. Hâlid, bazılarına göre de Saîd b. Müseyyeb (ö. 91/710) olduğunu ifade etmiştir.²² Daha sonra ise fetva veren âlimlerden bazılarının, akıl ve bilgi eksikliğinden dolayı, “falancanın fetva verme ehliyeti yoktur, filancanın da susması helal değildir.” diye yemin ettiğini duyduğunu belirtir. Yine “Belde ehlinin onun -yani ilmi ve aklının üstünlüğü sebebiyle başkasının susmasını helal görmediği kişi hakkında- cehaletinden dolayı fetva vermesi helal değildir dediğine şahit oldum.” demiştir. Netice olarak da her belde halkının kendi zamanlarındaki âlimlere karşı tavırlarının bu şekilde olduğunu belirterek onların genel veya özel bir anlayış etrafında nasıl bir araya gelececeklerini, daha doğrusu onların bir noktada birleşemeyeceklerini ve dolayısıyla icmâ edemeyeceklerini ifade eder.²³ İmâm Şâfiî, tüm bunları belirttiikten sonra icmâ etmeye yetkili olan kimseler arasına kelam bilginlerinin girip girmeyeceğini tartışır ve olumsuz bir tavır takınır.²⁴

Öyle anlaşılıyor ki İmâm Şâfiî, icmâî hüccet olarak görmekte birlikte şu dört noktadan hareketle icmânın oluşumuna itiraz etmektedir:²⁵

1. Memleketlerin birbirinden ayrı olması,
2. Fakîhlerin birbiriyle buluşamaması ve fakîhler arasında ihtilaf bulunması,
3. İcmâ yapılacak kimselerin tespit edilemeyişi,
4. Fakîh ve görüş sahibi olan bilginlerin vasıfları üzerinde ittifak edilememiş olması.

Bununla birlikte İmâm Şâfiî’ye izafeten icmânın imkânıyla ilgili ifadelerden onun icmânın imkânını mümkün görmediği anlaşılmalıdır. Nitekim tüm bu tartışmalardan sonra muhatabının “O halde icmâ var mı?” sorusuna İmâm Şâfiî: “Evet, cehaletin caiz olmadığı dinin temel vecibelerinden olan farz hükümlerde çöktür. Bu, ‘insanlar icmâ etti’ denildiğinde, buna ‘icmâ değildir’ diyecek hiç kimseyi göremeyeceğin bir icmâdır.” diyerek icmânın imkânının mümkün olduğunu ortaya koymuştur. Dolayısıyla İmâm Şâfiî, temel dini bilgiler ve farzlarda icmânın imkânını ileri sürmekte, fer’î fıkıh meseleleri ile tâli dini bilgilerde icmâî mümkün görmemektedir.²⁶

Öyle anlaşılıyor ki İmâm Şâfiî’nin mümkün görmediği icmâ, temel dini bilgiler ve farzların dışında kalan konulardaki fikir birliği şeklindeki ittifaklardır. Bu nedenle İmâm Şâfiî’nin bazı ifadelerine bakarak icmânın oluşumunu neredeyse imkânsız gördüğü fikrine kapılmamak gerekir. Çünkü o, kıyas yaparak görüş bildirme ve araştırma yapma hakkının ancak Kitap, Sünnet ve âlimlerin görüşlerini/ittifakını bilen akıl sahibi kişilere ait olduğunu ifade ederek icmânın oluşumunun mümkün olduğunu ortaya koymuştur.²⁷ Yine benzer bir şekilde tevile ihtimali olan Kitap nassının öncelikle genel ve zahiri anlamında anlaşılacağını belirtip bu

²¹ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 25.

²² İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 25-26.

²³ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 28.

²⁴ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 23.

²⁵ Ebû Zehrâ, *İslam Hukuku Metodolojisi*, ss. 175-176.

²⁶ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 29.

²⁷ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 18.

tür bir nassın âlimlerin icmâi olmadığı müddetçe asla batını anlama hamledilemeyeceğini ifade etmiş olması da icmânın oluşumunu mümkün gördüğünü gösterir.²⁸

Aslında İmâm Şâfiî, icmânın oluşması fikrine karşı çıkmamaktadır. Onun icmânın oluşumuyla ilgili düşüncesinin bu kadar katı olmasının fikri alt yapısında, icmâ iddiasında bulunularak rivayetlerin reddedilmesi ihtimali yatmaktadır. Nitekim o, muhatabının “*Rivayet ettikleri bir habere dayansın ya da haber dışındaki bir istidlal kullanılarak oluşmuş olsun fark etmeksizin onlar ancak bağlayıcı bir haberle icmâ ederler, ben onlardan ancak kabul edilmesi konusunda ittifak ettiklerini alırım.*” demesi üzerine bunun, haberleri reddedip icmâi kabul etmeye cevaz vermiş olduğunu belirtmiştir.²⁹

İmâm Şâfiî’nin, icmânın oluşumunun imkânsızlığını iddia etmesinin temelinde bazı ön kabullerin ve bir takım gerekçelerin bulunduğu söylenebilir. O, her âlimin benimsemiş olduğu metodla hüküm verdiğini, bazen aralarında ihtilaf olabileceğini ve dolayısıyla böyle bir ihtilaftan da icmâ doğamayacağını belirtir.³⁰ İmâm Şâfiî’ye göre iki bilgin arasında bile ihtilaf bulunurken birçok âlimin bir araya gelerek -kat’î delillerle belirtilen farzlar haricinde- icmâ etmesi zordur.³¹ Kendisinden öncekilerin icmâ iddiasında bulunmamış olduğunu kabul etmesi de İmâm Şâfiî’nin icmânın imkânı konusundaki olumsuz tavrının sebeplerindendir. Öte yandan İmâm Şâfiî’ye göre, iddia edildiği gibi pek çok konuda icmâ olsaydı kemmiyyet bakımından fıkıh ilmi icmâ edilen hükümlerden oluşurdu. Böyle bir şey olmadığına göre üzerinde ittifak bulunduğu iddia edilen meselelerin icmâa konu olmadığı aşîkârdır.³² İmâm Şâfiî’nin bazı konularda icmâ iddialarını reddetmesinin bir diğer sebebi ise ihtilaflı meselelerin, icmâ iddiasıyla kesin bilgi konumuna yükseltilmesinin önüne geçme isteği olduğu söylenebilir.³³ Dolayısıyla İmâm Şâfiî’ye göre, klasik fıkıh usûlünde belirtilen kurallar çerçevesinde icmânın gerçekleştiği iddiasında bulunmak yersizdir. Ona göre bu tarzda bir icmâ, sadece sahabe dönemiyle sınırlıdır.³⁴ Çünkü İmâm Şâfiî, sünneti iyi bilmeleri sebebiyle sahabenin sünnetin hilafına ve hata üzere birleşeceklerini kabul etmez. Dolayısıyla sonraki nesillerin ihtilaflı meselelerdeki icmâ iddiaları kendi görüşlerini meşrulaştırma isteğinden başka bir şey değildir. İlk nesillerden itibaren kimsenin icmâ iddiasında bulunmadığını, icmâ iddiasında bulunanların sadece kendi dönemi olduğunu düşünen İmâm Şâfiî, onların ihtilaflı meselelerdeki icmâ iddialarının icmânın oluşumunun zayıflığı için yeterli bir delil olduğu kanaatini taşır. Bu nedenle İmâm Şâfiî, Aybakan’ın da ifade ettiği gibi, döneminde bilgi üreten merkezlerdeki farklı anlayışlar sebebiyle icmâ kavramının istismar edildiğini düşünmektedir.³⁵

Tespit edebildiğimiz kadarıyla İmâm Şâfiî, icmânın imkânı ve şartları hakkında bir şeyler söylediği halde icmâda bulunacak âlimlerin kimler olacağı ve onlarda hangi şartlar aranacağı gibi konulara hiç değinmemiştir. Bu eksikliği *Risâ-*

²⁸ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 21.

²⁹ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 22.

³⁰ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 42.

³¹ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 40.

³² İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 30-32.

³³ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 29.

³⁴ Aybakan, *Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ*, s. 168.

³⁵ Aybakan, *Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ*, s. 110.

le’de ictihad edecek müctehidde bulunması gereken şartları açıklamasıyla doldurduğu söylenebilir. Bu husus, müctehidde aradığı şartların, icmâda bulunacak kimse için de kabul edilmesi gerektiği düşüncesinde olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla icmâ ile ilgili tartışmalarda bu konuya temas etmeyi yersiz görmüş olabilir. Bizce, icmâ hakkında bu kadar katı bir tavır sergileyen İmâm Şâfiî’nin icmâda bulunacak bilginlerin vasıflarına da açıklık getirmesi, onun icmâ teorisini doğru anlama adına önemli olurdu.

E. İcmânın Kaynak Değeri

İmâm Şâfiî, deliller hiyerarşisinde icmâ deliline Kitap ve Sünnetten sonra, kıyastan önce olmak üzere hüküm elde etmenin üçüncü sırada yer alan kaynağı olarak yer verir.³⁶ İmâm Şâfiî’nin icmâa bilgi kaynakları arasında yer vermesi³⁷ ve ona kesin bilgi kaynağı olarak bakması,³⁸ onu fikhî bir delil olarak kabul ettiğini gösterir. Konuları münazara yöntemiyle ele alan İmâm Şâfiî, muhatabının “*Kitap ve Sünnetle hüküm vermene bir diyeceğim yok. Ancak kıyas ve icmâ ile nasıl hüküm veriyorsun?*” demesi üzerine şu değerlendirmeyi yapar: “*İcmâ ve kıyas, Kitap ve Sünnet’e nisbetle daha zayıf olmakla birlikte nassın bulunmadığı yerde onlarla hüküm verilebilir. Bu da icmânın hükme ulaşmada bir kaynak olduğunu gösterir.*”³⁹

İmâm Şâfiî, ictihad metodundan bahsederken şöyle demektedir: “Öncelikle Kitap ve üzerinde icmâ edilen yani hakkında ihtilaf bulunmayan Sünnetle hüküm verilir. Böyle bir hüküm için zahirde ve batında gerçeğe göre hükmettik, deriz. Daha sonra bir kişi tarafından rivayet edilen ve üzerinde bilginlerce icmâ edilmeyen Sünnet (haberi vâhid) ile de hüküm verilir. Böyle bir hüküm için de zahirde gerçeğe göre hükmettik, deriz. Çünkü bu hadisi rivayet eden kimsenin yanılma ihtimali vardır. Daha sonra icmâ, ondan sonra da kıyasla hüküm veririz ki bunlar öncekilerle oranla daha zayıftır.”⁴⁰ İmâm Şâfiî’nin buradaki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere onun ictihad metodunda icmâ, Kitap ve Sünnet’ten sonra hükme ulaşma noktasında delil olarak görülmektedir. Ancak onun Sünnet’e olan bağlılığı bu konuda da kendini göstermekte, haberi vahidi bile icmâdan daha üstün ve sağlam bir kaynak olarak görmektedir. Burada İmâm Şâfiî’nin ictihada dayalı icmâi, haberi vahidden sonraya aldığı gerçeği göz ardı edilmemelidir. Nitekim nassa bu kadar vurgu yapan İmâm Şâfiî’nin nassa dayalı icmâi hükme ulaşmada ahad haberin altına koyması mümkün görünmemektedir.

İmâm Şâfiî, icmânın hüccet olduğunu belirttiği bir başka eserinde, ilmin iki çeşitten oluştuğunu söyler. Bunlar; ittibâ edilen ve istinbât yoluyla elde edilen ilimdir/bilgidir. İmâm Şâfiî, ittibâ yoluyla elde edilen ilim “*Önce Kitap, olmazsa Sünnet, onda da olmazsa selefimizin muhalifini bilmediğimiz genel görüşüne yani icmâna ittibâdır. Bunların hiç birisi olmazsa öncelikle Kitaba, onda olmazsa Sünnete, onda da olmazsa icmâa kıyasla istinbât etmektir.*”⁴¹ diyerek icmânın deliller hiyerarşisinde üçüncü sırada yer aldığını vurgulamaktadır.

³⁶ Bk. İmâm Şâfiî, *Risâle*, s. 275, md. 1470; Ebû Zehrâ, *İmâm Şâfiî*, s. 226.

³⁷ İmâm Şâfiî, *Risâle*, s. 275, md. 1468.

³⁸ İmâm Şâfiî, *Risâle*, s. 22, md. 120.

³⁹ İmâm Şâfiî, *Risâle*, s. 323, md. 1812, 1817.

⁴⁰ İmâm Şâfiî, *Risâle*, s. 323, md. 1815-1817.

⁴¹ İmâm Şâfiî, *İhtilâfu’l-Hadis*, X, 113.

İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm* adlı eserinde muhatabıyla tartışırken icthadın kimler tarafından yapılabileceğinden hareketle; "Kitap, Sünnet, icmâ ve haber-i lâzım'da delil yoksa ne benim ne de başka bir âlimin bir şeyi mübah ya da haram sayma hakkı vardır."⁴² diyerek hem icthad edebilmek için icmâ bilgisini şart koymakla icmâ delil olarak kabul ettiğini açıkça göstermekte hem de onu hüküm elde etmenin üçüncü sırada yer alan kaynağı olarak gördüğünü vurgulamaktadır. İmâm Şâfiî'nin icmâi hükme ulaşmada kaynak olarak kabul ettiğini gösteren bir başka delil de fiilen eserlerinde icmâa dair konulara değinmiş ve örnekler vermiş olmasıdır. Nitekim *Risâle* adlı eserinde hem icmâa dair müstakil bir başlık atmış hem de icmâ ile ilgili örnekler vermiştir. Yine *Cimâu'l-İlm* adlı risalesinde de icmâ ile ilgili konulara çokça değindiği gibi Umm'de de icmâa konu olmuş birçok meseleye yer vermiştir.

F. İcmânın Kaynak Olduğuna Dair Delilleri

İmâm Şâfiî'nin icmânın kaynak olduğuna dair biri Kitap'tan, diğerleri Sünnet'ten olmak üzere üç tane nassî delili bulunmaktadır. Cumhuriyet'in icmânın delili olarak kullandığı Nisâ 4/115. ayetin ilk defa İmâm Şâfiî tarafından delil olarak kullanıldığına dair bilgiler bulunmaktadır.⁴³ Râzî (ö. 606/1209), bununla ilgili şöyle demektedir: "İmâm Şâfiî'ye icmânın hüccet olduğuna dair Kitap'ta ayet olup olmadığı soruldu. O, Kitab'ı üç yüz defa okudu. Nihayet bu ayeti buldu."⁴⁴ Ayrıca İmâm Şâfiî'nin bu ayeti icmâa delil getirmesiyle ilgili anlatılan şu menkıbe de bu ayetin ilk defa Şâfiî tarafından icmânın hüccetliğine delil olarak kullanıldığı bilgisini destekler mahiyettedir. Bahse konu menkıbede; Rebi' b. Süleyman (ö. 270/883) ve Müzenî (ö. 264/877) şöyle demişlerdir: "Bir gün biz, İmâm Şâfiî'nin yanındayken bir ihtiyar geldi ve İmâm Şâfiî'ye 'bir sorum var' dedi. İmâm Şâfiî: 'Sor bakalım' dedi. Yaşlı: 'Allah'ın dininde hüccet hangi şeydir?' deyince İmâm Şâfiî: 'Önce Allah'ın Kitab'ı sonra Rasûlullah'ın Sünnet'i son olarak da ümmetin ittifakı dedi. Yaşlı: 'Ümmetin ittifakının hüccet olduğu nasıl bilinir?' dediği zaman İmâm Şâfiî bir müddet düşündü. Yaşlı: 'Sana üç gün mühlet' dedi. İmâm Şâfiî'nin rengi değişti. Sonra eve gidip (üç gün) evinden çıkmadı. Üçüncü gün çıktı. Yaşlı adam yavaş yavaş geldi, selam verdi, oturdu. 'Hâcetim vardı' deyince İmâm Şâfiî: 'Evet' dedi. Eûzu Besmele çekip, şu ayeti (Nisâ 4/115) okudu ve 'Müminlerin yolunun hilafına olan cehenneme atılır, onların yoluna uymak farzdır' deyince ihtiyar: 'Doğru söyledin' dedi ve kalkıp gitti.⁴⁵ İmâm Şâfiî şöyle dedi: 'Kur'ân'ı her gece ve gündüz üçer defa okudum ve bu ayeti buldum.'⁴⁶ Görüldüğü gibi İmâm Şâfiî üç gün boyunca günde altı kez olmak üzere Kur'ân'ı on sekiz defa okumuş ve bu ayeti icma için delil getirmiştir. İmâm Şâfiî'nin icmâa Kur'ânî bir delil getirdiğini gösteren bu anekdot İmâm Şâfiî'ye kadar icmânın hücciyetini ispatlamada özelde bu ayetin, genelde Kur'ân'ın delil olarak kullanılmadığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

İcmânın Sünnet'ten delilini ise şu iki rivayet oluşturmaktadır:

⁴² İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 14.

⁴³ Gazâlî, *Mustasfâ*, II, 300; Dönmez, "İcmâ", *DİA*, XXI, 421; Aybakan, "Şâfiî", *DİA*, XXXVIII, 228.

⁴⁴ Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr*, XI, 43.

⁴⁵ İmâm Şâfiî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 39-40.

⁴⁶ İmâm Şâfiî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 40.

1. *Risale*'sinde *icmâ* ile ilgili özel başlığında İmâm Şâfiî şöyle demektedir: "Hz. Ömer, *Câbiye*'de halka hitap etti ve dedi ki: *Peygamber (s.a)*, benim gibi ayağa kalktı ve şöyle buyurdu: *Sahâbîlere, sonra onların ardından gelenlere (tâbiîn), sonra onların ardından gelenlere (tebeü't-tâbiîn) saygı gösterin. Daha sonra yalan ortaya çıkar; hatta kişi teklif edilmediği halde yemin eder, istenmediği halde şahitlik yapar. Kimi cennetin ortası sevindiriyorsa o, cemaatten ayrılmasın; çünkü şeytan tek kalan kimseyle beraber olup iki kişiden uzaktır. Bir erkek, bir kadınla kimsenin olmadığı yerde baş başa kalsın; zira onların üçüncüsü şeytan olur. Bir kimseyi iyiliği sevin-diriyor, kötülüğü de üzüyorsa işte o, mü'mindir.*"⁴⁷

2. İmâm Şâfiî, diğer rivayette Hz. Peygamber (s.a)'in şöyle buyurduğunu haber vermiştir: "Allah, benim sözümü işitip ezberleyen ve onu iyice aklında tutup riva-yet eden bir kulun yüzünü nurlandırсын. Bir bilgiyi nakleden bazı kişiler bilgin olma-yabilir. Bir bilgiye sahip olan kişiler de belki onu kendilerinden daha bilgin olan kim-selere nakledebilir. Üç şey vardır ki Müslümanın kalbi onlara hıyanet etmez. Onlar: Allah için amelde ihlâs, Müslümanlara nasihat ve Müslümanların cemaatinden ay-rılmamaktır; çünkü İslam'ın çağrısı onları her tarafından kuşatır."⁴⁸

Her iki rivayetdeki "cemaatten ayrılmama" ifadeleri İmâm Şâfiî'ye göre *icmânın* kaynaklığına delil teşkil etmektedir.⁴⁹ Ona göre bu rivayetlerdeki "cemaat-ten ayrılmama" ifadesi bedenen birleşmeye değil, helal ve haram kılma bakımından bunlara uyma konusunda birleşmeye, dolayısıyla *icmâa* delil teşkil eder. Nitekim muhatabının "bunun anlamı nedir?" demesi üzerine tek bir anlamının olabileceğini ifade eder ve şöyle der: "Müslümanların cemaati ülkelere dağılmış vaziyettedir. Hiç kimsenin böyle dağılmış bir cemaate bağlı kalmaya gücü yetmez. Müslümanlardan, kâfirlere, muttakî ve fâcirlerden bedence oluşmuş bir topluluk olabilir. Dolayısıyla bedeni olarak cemaatten ayrılmamanın bir anlamı yoktur. Çünkü bu, hem mümkün değildir hem de bedeni olarak bir araya gelmek bir şey sağlamaz. Netice olarak da cemaatten ayrılmamanın bir anlamı olmaz. Ancak Müslümanlara düşen, helal ve haram kılma bakımından bunlara uyma konusunda birleşmedir. Buna göre Müslü-man cemaatin benimsediği görüşe katılan kimse onların cemaatinden ayrılmamış olur; Müslümanların görüşüne karşı çıkan kimse ise, ayrılmamakla emrolunduğu Müslümanların cemaatine muhalefet etmiş olur. Gaflet de ayrılıktan kaynaklanır. Müslümanların tamamının Kitap, Sünnet ve kıyasın mânâsında gaflete düşmesi mümkün değildir."⁵⁰ Görüldüğü üzere İmâm Şâfiî'ye göre rivayetlerde belirtilen "cemaatten ayrılmama" ifadesi mümkün olmayan bedeni birleşmeyi değil, helal ve haram sayma konularında cemaate uymayı vurgulamaktadır. Nitekim bu gibi ko-nularda onların helal saydığını helal, haram saydığını haram sayarak Müslüman cemaate bağlılık sağlanmış olur.

İmâm Şâfiî, konuyla ilgili bir başka eserinde de insanların üzerinde *icmâ* et-tikleri şeyi kabul etmenin hücceti olarak aynı şekilde Hz. Peygamber'in "Müslüman cemaate bağlılık ve cemaatten ayrılmama" argümanını kullanır. İmâm Şâfiî'ye göre Müslümanların cemaatine bağlılık ve onlardan ayrılmama, onların görüşlerine bağ-lanmak anlamına gelir. Nitekim cemaatin tamamının Allah ve Rasûlü'nün verdiği

⁴⁷ İmâm Şâfiî, *Risâle*, s. 256, md. 1315; Tirmizî, Fiten, 7.

⁴⁸ İmâm Şâfiî, *Risâle*, s. 221, md. 1102, ss. 255-256, md.1314; Ebû Dâvud, İlm, 10; Tirmizî, İlm, 7.

⁴⁹ İmâm Şâfiî, *Risâle*, s. 222, md. 1105.

⁵⁰ İmâm Şâfiî, *Risâle*, s. 256, md. 1316-1320.

hükümlerden habersiz olması düşünülemez. Böyle bir bilgisizlik ancak özel bir kesim için söz konusu olabilir. Onların icmâ ettikleri konuya gelince bunda da bilgisizlik olamaz. Dolayısıyla kim bu cemaatin görüşünü kabul ederse onların görüşlerini Sünnetin delaletiyle kabul etmiş olur.⁵¹

İmâm Şâfiî, sonraki usûl eserlerinde çokça yer alan ve klasik icmâ anlayışının dayanaklarından olan “*Muhammed ümmetinin hata üzerine birleşmeyeceği*” rivâyetini eserlerinde kullanmışsa da bunu kendi ifadesi gibi sunmuştur.⁵² Bu nedenle Schacht (ö. 1969) gibi oryantalist ve onların fikirlerini benimseyen modernist İslam düşünürleri, bu sözün İmâm Şâfiî tarafından formüle edilip sonraları (hicri üçüncü yüzyılın ortalarına doğru) hadis şekline sokularak Hz. Peygamber’e nispet edildiği tezini ileri sürmüşlerdir.⁵³ Hatta Fazlur Rahman (ö. 1988), bu konuda daha da ileri giderek bahse konu hadisin ‘*Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat*’i yani hem çoğunluğu hem de orta yolu temsil ettiği için ‘*Ortodoks*’ olarak tavsif edilmeye layık olan bir çoğunluğu oluşturma kampanyasının bir parçası olduğunu iddia etmektedir.⁵⁴ Ahmed Hasan, söz konusu hadisle ilgili Schacht ve Fazlur Rahman’la aynı doğrultudaki eleştirilerini aktardıktan sonra bu rivayetin İmâm Şâfiî’nin zihninde bile olmadığını ileri sürmüştür. Çünkü ona göre İmâm Şâfiî bu hadisi biliyor olsaydı, diğerleriyle birlikte aktarması gerekirdi. Ancak İmâm Şâfiî’nin bunu zikretmemiş olması bu hadisin uydurma olduğu anlamına da gelmemelidir. Nitekim İmâm Şâfiî’nin bu hadisi bilmiyor olması imkân dâhilindedir. Bu nedenle bu konuda gerçek olan bahse konu hadisin İmâm Şâfiî döneminde icmâi temellendirmek için kullanılmadığını söyleyerek bu konuda ihtiyatlı davranılması gerektiğini ortaya koymuştur.⁵⁵ Fakat asırlar önce Gazâlî (ö. 505/1111), oryantalistlerin ve modernist İslam düşünürlerinin bu görüşlerinin aksine buna benzer rivayetlerin sahabe ve tâbiûn arasında meşhur olduğunu, onların icmânın hüccetliğini ispatlama hususunda bu rivayetleri kullandıklarını ve Nazzâm (ö. 231/845)’ın zamanına kadar kimsenin bu haberlere muhalif bir görüş bildirmediğini ifade ederek Schacht gibi düşünenlerin görüşlerinin asılsızlığını ortaya koymuştur.⁵⁶

G. İcmânın Türleri

İmâm Şâfiî’ye göre icmâ, sadece sarîh olduğu zaman hüccet değeri taşır. Onun nezdinde hüccet değeri taşıyan sarîh icmâ, bütün âlimlerin meselenin hükmü hakkında ‘bu haramdır, bu caizdir’ vb. ifadelerle fikirlerini açıkça beyan ettiği, bu beyanlarının ortak bir noktada buluştuğu ve kimsenin buna itirazda bulunmadığı ittifak olarak tanımlanabilir. Nitekim İmâm Şâfiî, bilgisizliğin caiz olmadığı dinin temel vecibeleri üzerindeki icmâ iddiasını herkesin kabul edeceğini ifade ederek sarîh icmâdan ne anlaşılması gerektiğini ortaya koymuştur.⁵⁷

⁵¹ İmâm Şâfiî, *İbtâlu'l-İstihân*, IX, 70-71.

⁵² Aybakan, *Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ*, s. 129.

⁵³ Schacht, *İslam Hukukuna Giriş*, s. 57; Fazlur Rahman, *Metodoloji Sorunu*, s. 58-59; Hasan, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, s. 185.

⁵⁴ Fazlur Rahman, *Metodoloji Sorunu*, ss. 58-59.

⁵⁵ Hasan, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, s. 185.

⁵⁶ Gazâlî, *Mustasfâ*, II, 305.

⁵⁷ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 29.

Cumhur tarafından kabul edilen sükûtî icmânın genel kanaat olarak İmâm Şâfiî tarafından kabul edilmediği söylenir.⁵⁸ Gerçekten de İmâm Şâfiî'nin kendi eserlerine bakıldığında onu delil olarak görmediği dikkat çekmektedir. Ancak bazı âlimlerin konuya ilişkin yaklaşımlarında İmâm Şâfiî'nin sükûtî icmâi delil olarak kabul ettiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Bu nedenle öncelikle konuya İmâm Şâfiî'nin bizzat kendi görüşleriyle başlanacak ve daha sonra âlimlerin ona nispet ettiği görüşlere yer verilip, bu konuda bizde oluşan kanaat ortaya konulacaktır.

İmâm Şâfiî, icmâa dair konulara çokça değindiği *Cimâu'l-İlm* adlı eserinde muhatabıyla yaptığı münazarada bu konuya da değinmektedir. İmâm Şâfiî'nin "Sahabîlerin icmâi sözünün mânâsı nedir? Onların hepsinin ya da çoğunun tek bir sözü söylediklerini ve tek bir fiili yaptıklarını mı kastediyorsun?" sorusuna muhatabı; "Hayır, bunu kastetmiyorum. Zaten böyle bir şey yoktur. Ancak onlardan biri Rasûlullah (s.a)'tan bir hadis rivayet ettiği zaman içlerinden biri çıkıp ona aykırı bir şey söylememişse bu, onların söylenen şeye rızaları olduğunu ve onun gerçekte vaki olduğunu bildiklerini gösterir. Şüphesiz onlar râvinin söylediğinin Rasûlullah (s.a)'ın söylediği gibi olduğuna inanırlar."⁵⁹ cevabını alır. İmâm Şâfiî, bu cevaptan sonra muhatabına durumun böyle olmadığını ifade edip onların susmalarının birkaç sebebinin olabileceği ihtimalinden bahsederek sükûtlarının muhatabının söylediği gibi, doğru ve güvenilir birinden işittikleri haberi delil saymalarından dolayı olmadığını söyleyerek sükûtun her zaman rıza anlamında olmadığını belirtmiştir. Ona göre sükûta dair bu ihtimaller, o görüşün doğru olduğunu bilmeleri veya bilmemeleri, söyleneni kabul etmeleri veya sükûtu seçmeleri ya da çoğunun duymamış olması olabilir.⁶⁰

İmâm Şâfiî, fey, ganimet ve sadakaların taksiminde Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin farklı taksimatta bulduklarını söylediği zaman muhatabı, diğer sahabîlerin her üç taksimata da karşı çıkmayışlarının rızaya delalet ettiğini, bu durumun icmâ olduğunu ileri sürmüştür. Muhatabının bu iddiasına karşılık İmâm Şâfiî: "Bunun gibi şeylere bu, icmâ edilmiş bir hükümdür denilemez. Ancak her şey failine nispet edilir. Bu nedenle onların her birine kendi filleri nispet edilir. Bu üçünün dışındaki kimselere muvafık veya muhaliftir denilemez. Dolayısıyla susan kimseye herhangi bir söz veya fiil nispet edilemez. Herkese ancak kendi sözü ve fiili nispet edilir."⁶¹ diyerek sükûtun ne rıza ne de karşı çıkma anlamına geleceğini belirtmiştir. Bir başka yerde ise muhalifi bilinmeyen bir görüş belirtince İmâm Şâfiî: "Bir beldedeki ilim ehli ile onlardan önceki âlimlerin hepsi bir şey hakkında ittifak halinde olup 'filan filandan böyle öğrenmiş' denilse eğer onlara muhalif bir şey bilmiyorsak onu alıp kabul ederiz. Bu, insanların hepsinin sözüdür diyemeyiz. Çünkü biz onu insanlardan kimin dediğini bilmiyoruz. Ancak kendisinden işittiğimiz kimseyi ve onun naklettiğini biliyoruz. Bütün bu anlattıklarım ilim ehlinde olan kimselerden nass ve istidlâl yoluyla duyduklarımızdır."⁶² der. Görüldüğü gibi İmâm Şâfiî açısından sükût yoluyla oluşturduğu iddia edilen icmâ, bilgi kaynağı olarak alınsa da onun icmâ olarak isimlendirilmesi mümkün değildir.

⁵⁸ Ebû Zehrâ, *Usûl*, s. 180.

⁵⁹ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 37-38.

⁶⁰ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 38.

⁶¹ İmâm Şâfiî, *İhtilâfu'l-Hadis*, X, 109-110.

⁶² İmâm Şâfiî, *İhtilâfu'l-Hadis*, X, 113.

İmâm Şâfiî'nin kendi ifadelerine bakıldığında sükût yoluyla icmâ oluşmaya-çağı kanaatini taşıdığı görülmektedir. Nitekim o, "Herkesin fili ve sözü kendisine nispet edilir, susana söz ve fil nispet edilemez." diyerek sükût yoluyla icmânın oluşamayacağını belirtmektedir. İmâm Şâfiî'nin konu hakkındaki görüşü belirttiğimiz gibi olmakla birlikte ona nispet edilen farklı görüşler bulunmaktadır. Buna göre kimi âlimler onun sükûtî icmâi hem hüccet hem de icmâ olarak kabul ettiğini belir- tirken, kimileri sadece hüccet olarak kabul ettiğini, kimileri ise ne hüccet ne de icmâ olarak gördüğünü iddia etmişlerdir.⁶³ Fakat konu İmâm Şâfiî'nin kendi ifade-leriyle değerlendirildiğinde sükût yoluyla gerçekleştiği belirtilen icmâ iddiasının icmâ olmadığı, olsa olsa ancak zanni bir delil olduğu söylenebilir. Bu nedenle İmâm Şâfiî'ye göre sükût yoluyla icmânın oluşmayacağını söylemek mümkün olmakla birlikte onu bir bilgi kaynağı olarak gördüğünü ifade etmek de mümkündür.

İmâm Şâfiî'nin sükûtî icmâi kabul etmemesinin sebebiyle ilgili olarak değer- lendirmelerde bulunan Aybakan'a göre, nasıl ki Hanefilerin sükût yoluyla oluşmuş icmâi kabul etmelerinin temelinde re'ye dayalı ictihad üzerinde sükût yoluyla icmâ meydana geldiği düşüncesi etkili ise İmâm Şâfiî'nin sükûtî icmâi kabul etmemesi- nin temelinde de muhtemelen re'y kökenli ictihadların icmâ kanalından kesin bilgi içine akmasını önlemek düşüncesi bulunmaktadır. Çünkü sükûtî icmâda ilk kuşak- lardan bir veya birkaç kişiye ait görüş aktarılmakta, buna muhalif bir görüşün de tespit edilemediği belirtilerek o görüşe kimsenin itiraz etmediği ve böylece diğer- lerinin zımnî onayı bulunduğu sonucu çıkarılarak⁶⁴ birkaç kişiye ait olan görüş icmâ iddiasıyla zannilikten kat'îliğe yükseltilmektedir.

H. İcmânın Senedi

İcmânın hüccet olduğunu kabul eden ve bunu fıkha uygulayan İmâm Şâfiî'ye göre de, klasik icmâ anlayışında olduğu gibi, icmânın mutlak surette bir senede dayanması gerekir. Bu konuyla ilgili olarak İmâm Şâfiî şöyle demiştir: "Sahâbe bir konuda icmâ edip de bunu Rasûlullah (s.a)'tan naklettiklerini söylerlerse yani icmânın Sünnet'ten bir delili olursa inşallah bu, onların dediği gibidir. Hz. Peygam- ber'den nakletmedikleri şeyin de Rasûlullah'tan nakledilmiş olması imkân dâhilinde- dir. Ancak onu her zaman nakil saymamız doğru olmaz. (Nasların dışında bir delil de olabilir.) Biz, onların icmâlarını onlara ittibâ ederek benimsiyoruz. Biliyoruz ki; Hz. Peygamber'in Sünneti onların hepsi için meçhul değildir. Yine biliyoruz ki; İslam toplumu, Hz. Peygamberin Sünnetine aykırı bir şeyde ve hata üzerinde birleşmez."⁶⁵ Yine buna benzer bir ifade kullanan İmâm Şâfiî'nin, Müslüman cemaatin tümünün Kitap, Sünnet ve kıyasın mânâsında gaflete düşmesinin mümkün olmadığını,⁶⁶ hakkında Kitap ve Sünnet nassı bulunmayan konularda ictihadla hüküm veren müctehidlerin hepsinin doğru karar verebileceğini belirtmesi,⁶⁷ muhatabıyla yap- tığı münazaralarda dinin temel vecibelerinde olabileceğini düşündüğü icmânın yanı sıra kıyasa dayalı icmânın da oluşabileceğini kabul ettiğini göstermektedir. Ancak kıyasa dayalı olarak meydana gelebileceğini kabul ettiği icmâ ile kimsenin

⁶³ Serahsî, *Usûl*, I, 303; Râzî, *Mahsûl*, IV, 153; Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, III, 229.

⁶⁴ Aybakan, *Fıkah İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ*, s. 119.

⁶⁵ İmâm Şâfiî, *Risâle*, s. 255, md. 1310-1312.

⁶⁶ İmâm Şâfiî, *Risâle*, s. 256, md. 1320.

⁶⁷ İmâm Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 39.

bilgisiz kalmasının caiz olmadığı dinin temel vecibelerinden olan farzlar üzerinde oluşabileceğini düşündüğü icmânın İmâm Şâfiî nezdinde aynı anlam ve değeri ifade ettiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Zira İmâm Şâfiî'nin, icmânın vukuu üzerindeki genel geçer kabulleri dikkate alındığında bu ikisinin onun nazarında aynı değeri taşımadığı açıkça ortaya çıkmaktadır.

Her ne kadar İmâm Şâfiî, *Risâle*'sinde kıyasa dayalı icmâ kabul ediyor izlenimi verse de aslında onun kıyas anlayışı nassın yorumundan başka bir şey olmadığı için,⁶⁸ kıyasa dayalı icmâ anlayışının nasslara dayalı icmâ anlayışının dışında bir şey olmadığı da ifade edilebilir. Bu nedenle İmâm Şâfiî'nin, icmâ özünde sünnet barındırdığına inandığı için kabul ettiği ve hakkında Kur'an ve Sünnet nassı bulunmadığı sürece bir meselede icmânın gerçekleşmesini mümkün görmediği söylenebilir. Bu nedenle İmâm Şâfiî'ye göre hakkında nass bulunmayan bir konuda yapılan ictehad üzerinde icmânın gerçekleşmesini kabul etmek teorik olarak mümkünse de pratikte mümkün değildir, denilebilir.⁶⁹ Dolayısıyla İmâm Şâfiî'nin icmânın gerçekleşmesini ancak Kitap ve Sünnet nassı bulunan konularda mümkün gördüğü ve nass bulunmayan konularda icmâdan çok ihtilafın olabileceğini kabul ettiğini söylemek mümkündür. İmâm Şâfiî'nin, Kitap ve Sünnet nassı bulunmayan konularda icmânın oluşumunu mümkün görmemesinin temelinde Medine ehli ve benzerlerinin bölgesel ittifaklarının icmâ şeklinde formüle edilip kesin bilgi kalıbına sokularak meşrulaştırılmasının önüne geçme isteği bulunduğu söylenebilir.

I. İcmâ Edilen Hüküm Örnekleri

İcmânın hükme ulaşmada hüccetliğini kabul eden İmâm Şâfiî eserlerinde onu sıkça kullanmıştır. Biz burada özellikle *Risâle*'sinde yer verdiği icmâ örneklerinden bir kaçını sunmaya çalışacağız.

1. Sünnetin ve icmânın delaletiyle anlaşılan nâsih ve mensuhlar başlığı altında İmâm Şâfiî, "Birinize ölüm geldiği zaman, bir mal bırakıyorsa, ana ve babasına ve yakınlarına uygun bir şekilde vasiyet etmesi size farz kılındı. Bu, Allah'tan sakınanlar için bir hak olarak böyle emredildi."⁷⁰ ayetine bağlı olarak ana-babanın, yakınların ve hanımın kendilerine ayrıca vasiyette bulunulması sebebiyle miras malının yanında vasiyet edilen malı da alacaklarını ifade eder.⁷¹ Ancak bu ayetin "Mirasçıya vasiyet yoktur."⁷² hadisi gereğince nesh edildiğini ifade edip bilginlerin bu hadis üzerinde icmâ ettiklerini belirtmektedir.⁷³ Zikredilen ayetin bu hadisle nesh edilmesi meselesinde İmâm Şâfiî, icmâa dayandığını söylemiştir.⁷⁴

2. İstihsan konusunu işlerken İmâm Şâfiî, yaralama diyetinin ödenmesi konusunda "Yine görüyoruz ki bilginler, yaralama suçunda tam diyetin üçte birine

⁶⁸ Şâfiî'nin kıyas anlayışı, başka fonksiyonları da bulunmakla birlikte nassın hükmünü te'kid ve takviye, nassın hükmünü genişletme (ta'diye), daraltma (tahsis) ve birbiri ile görünürde çatışan nassların hükümleri arasında tercihte bulunma fonksiyonu icra etmektedir. Nitekim İmâm Şâfiî'nin furû'da yaptığı kıyas örneklerine bakıldığında kıyası, nassların yorumlanması sonucu ulaştığı anlamı desteklemek için kullandığı görülmektedir. Bk. Duman, *İmâm Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı*, s. 67.

⁶⁹ Aybakan, *Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ*, ss. 115-116, 130.

⁷⁰ Bakara 2/180.

⁷¹ İmâm Şâfiî, *Risâle*, s. 85, md. 396.

⁷² Buhârî, *Vesâya*, 6; Ebû Dâvud, *Vesâya*, 6; Buyû, 88; Tirmizî, *Vesâya*, 5; Nesâî, *Vesâya*, 5.

⁷³ İmâm Şâfiî, *Risâle*, s. 86, md. 399.

⁷⁴ İmâm Şâfiî, *Risâle*, ss. 44, 86-87, md. 219, 401, 403.

ulaşan ve bu miktarı aşan tazminatı âkilenin ödemesi konusunda birleşmişlerdir.”⁷⁵ diyerek müctehidlerin bu konudaki icmânı delil olarak görmekte ve uygulamaktadır.

3. İmâm Şâfiî'nin icmâ hükmüne dair verdiği bir başka örnek de kölenin zina suçu sebebiyle recmedilemeyeceği meselesidir. İmâm Şâfiî, konu hakkında; “*Biz bunu, Sünnet'ten çıkararak ve bilginlerin çoğunun icmâna dayanarak böyle kabul ettik.*” demiştir.⁷⁶

Tespit edebildiğimiz kadarıyla İmâm Şâfiî, icmânın oluşabilmesi için teoride tam ittifak ararken ve muhatabının çoğunluğun ittifakını icmâ saymasına itiraz ederken furûda çoğunluğun ittifakını icmâ olarak isimlendirmesi, ilginç ve dikkat çekici bir durumdur. Bu da bize İmâm Şâfiî'nin teoride ideal icmâ aradığı halde pratikte ideal icmânın mümkün olmaması sebebiyle uygulamada çoğunluğun ittifakını icmâ olarak gördüğünü göstermektedir. Schacht da konuyla ilgili olarak; “*İmâm Şâfiî, âlimlerin icmânı kabul ederek işe başladı. Daha sonra bunun bir delil olamayacağına hatta onun varlığını bile inkâra kadar ulaştı. Bununla birlikte bu fikir onda köklü bir şekilde yerleştiği için İmâm Şâfiî bunu yardımcı bir delil olarak kullanmaya devam etti.*”⁷⁷ diyerek İmâm Şâfiî'nin teoride ideal icmâ aradığını pratikte ise oluşan ittifakları teorisine uymadığı halde kullanmaya devam ettiğini belirtmiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

Çalışmamızda İslam hukuk usûl tarihinde elimize ulaşan ilk fıkıh usûlü eserinin sahibi olan İmâm Şâfiî'nin icmâ anlayışı ele alınmıştır. Buna göre ulaştığımız sonuçları şu şekilde ifade etmemiz mümkündür:

İmâm Şâfiî, eserlerinde icmâ hem bir delil olarak zikretmiş ve deliller hiyerarşisindeki yerini tespit etmiş hem de icmâ ile ilgili bazı prensipler koymuştur. İmâm Şâfiî'nin, icmâ ile ilgili yoğun tartışmalar yaptığı halde eserlerinde icmânın tanımına yer vermemesi ilginç bir durumdur. Bu da bize onun döneminde icmâ teorisinin gelişim aşamasında olduğunu ve sistematize edilmemiş olduğunu gösterir.

İmâm Şâfiî'nin, icmâ anlayışının temeli olan ilim kavramını ilm-i âmme ve hâssa olmak üzere ikiye ayırdığı ve hakkında şüphe edilemeyecek icmâ, ilm-i âmme denilen her Müslüman'ın bilmesi gerektiği dinin temel vecibelerinde mümkün gördüğü anlaşılmaktadır. İmâm Şâfiî'nin bu kabulünün temelinde nasslara olan özel vurgusunun olduğu ve onun icmâ anlayışının temelini nassa dayanmakta olduğu söylenebilir. Çünkü Ahmed Hasan'ın da isabetle belirttiği gibi İmâm Şâfiî, dini konularda ortaya çıkabilecek tüm problemlerin çözümü için Kur'ân ve Sünnet nassını yeterli görmekte ve usûl anlayışını bu hâkim vurgunun ışığında ortaya koymaktadır.⁷⁸ Öte yandan *Risâle*'sinde kıyasa dayalı icmâ kabul ediyor izlenimi verse de onun kıyas anlayışı da genel olarak nassın yorumundan başka bir şey ol-

⁷⁵ İmâm Şâfiî, *Risâle*, s. 284, md. 1539. Ayrıca bk. İmâm Şâfiî, *Risâle*, s. 286, md. 1548.

⁷⁶ İmâm Şâfiî, *Risâle*, s. 83, md. 388.

⁷⁷ Schacht, *Muhammadan Jurisprudence*, ss. 88-89.

⁷⁸ Hasan, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, s. 85.

madığı için kıyasa dayalı icmâ anlayışının da nasslara dayalı icmâ anlayışından farklı bir şey olmadığı anlaşılabilir.

İmâm Şâfiî, icmânın gerçekleşebilmesi için bahse konu üzerinde tüm âlimlerin ittifakını şart koşması sebebiyle bölgesel ittifak düzeyinde gördüğü Medine ehlinin icmânını ümmetin tümünü oluşturmadığı gerekçesiyle icmâ olarak görmemektir. Ancak buradan İmâm Şâfiî'nin bölgesel ittifaklara hiçbir değer atfetmediği sonucu çıkarılmamalıdır. Nitekim o, muhatabının icmâ iddiasına karşılık tüm âlimlerin icmânını iddia etmek yerine belli bir bölge âlimlerinin icmânını kabul etmenin daha tutarlı olduğunu belirterek bölgesel ittifaklara bir değer atfettiğini belirtmiştir. Ancak İmâm Şâfiî'nin icmâ delilini esas alarak verdiği hükümlere bakıldığında teoride icmânın oluşabilmesi için tam ittifakı aradığı halde uygulamada çoğunluğun ittifakını icmâ olarak isimlendirdiği görülmektedir. Dolayısıyla İmâm Şâfiî'nin icmâ hakkındaki tartışmalarının teorik boyutta kalıp, furûa yansımadığı söylenebilir. İmâm Şâfiî'nin icmânın oluşabilmesi için icmâ eden müctehidlerin tamamının icmâyâ konu olan olayın hükmü hakkında görüşlerinde herhangi bir değişiklik olmaksızın ölmüş olmaları (inkırâz-ı asr)⁷⁹ gerektiği yönünde düşünceleri olduğunu söyleyen usûlcüler bulunmaktaysa da onun kendi eserlerindeki araştırmalarımız neticesinde bu bilgiye rastlanılmamıştır.

İmâm Şâfiî'nin icmâ iddialarına ihtiyatla yaklaşmasının temelinde icmânın gerçekleşmesinin aklen mümkün olmakla birlikte ispatının zor olduğu anlayışı ve ihtilaflı meslelerin icmâ iddiasıyla kesin bilgi kalıbına sokulmasının önüne geçme isteği olduğu söylenebilir. Nitekim Aybakan'ın da ifade etmiş olduğu gibi dönemindeki ihtilaflı konuların belli bir grup veya bölge âlimi tarafından hakkında icmâ olduğu iddiasıyla kesin bilgi sınıfına sokulması ve bunun neticesinde hadisleri reddetmenin yolunun açılması endişesi⁸⁰ İmâm Şâfiî'yi icmânın oluşumunu imkânsız görmeye kadar götürmüştür.

İmâm Şâfiî, usûl eserlerinde icmânın delilliğiyle ilgili Kur'ânî bir nassa değinmediği halde kendisine nispet edilen *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı eserinde Nisâ 4/115. ayetiyle ilgili rivayete yer verilmiş olması dikkat çekicidir. Bu, İmâm Şâfiî'nin belirtilen ayeti delil olarak kullanmadığı halde sonraki âlimlerin ona bunu nispet ettikleri izlenimi uyandırmaktadır. Ancak Sünnet'ten delil getirmiş olduğu rivayetlerin bu ayetin mânâsını destekler nitelikli olması İmâm Şâfiî'nin, bu ayeti delil olarak kullanmamış olsa bile icmânın delilliğini bu ayetin mânâsı doğrultusunda ispatlama yoluna gittiğini gösterir. Öte yandan bu ayetin delil getirilmesiyle ilgili anlatılan rivayetin doğruluğu kabul edilecek olursa menkıbede İmâm Şâfiî'nin yaşlı adama hemen cevap vermemiş olması, İmâm Şâfiî'ye kadar icmânın delilliği hakkında Kur'ân'dan bir dayanağın olmadığını ve icmâa Kur'ânî temeli İmâm Şâfiî'nin kazandırdığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

İmâm Şâfiî'nin eserlerinde sükût yoluyla icmânın oluşmayacağını ifade etmesine rağmen onun bu yolla icmânın oluşumunu mümkün gördüğünü belirten usûlcüler varsa da onun açısından bu durumun icmâ olarak isimlendirilmesi mümkün görünmemektedir.

⁷⁹ Bu kavramı bir asrın sona ermesi şeklinde çevirenler bulunmaktaysa da icmâa katılanların ölmesi olarak çevirmek icmân imkânı açısından daha isabetli görünmektedir.

⁸⁰ Aybakan, *Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ*, s. 127.

Kaynakça

- Aybakan, Bilal, *Fıkıh İliminin Oluşum Sürecinde İcmâ*, İz Yayıncılık, İstanbul 2003.
- , *İmâm Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007.
- , "Şâfiî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2010, XXXVIII, 223-233.
- el-Buhârî, Alâuddîn (ö. 730/1330), *Keşfü'l-Esrâr an Usûli Fahu'l-İslâm el-Pezdevî*, Beyrut 1308.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh (ö. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Dağcı, Samil, *İmâm Şâfiî Hayatı ve Fıkıh Usûlü İlimindeki Yeri*, DİB. Yay., Ankara 2004.
- Dönmez, İbrahim K., "İcmâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2000, XXI, 417-431.
- Duman, Soner, *İmâm Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı*, İSAM Yay.
- Ebü Dâvud, (ö. 275/888), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Ebü Zehrâ, Muhammed (ö. 1974), *İmâm Şâfiî, Dâru'l-Fikri'l-Arabiyyi*, Kahire ty.
- , *İslam Hukuku Metodolojisi (Fıkıh Usulü)*, çev. Abdülkadir Şener, Fecr Yayınevi, Ankara 1986.
- Fazlur Rahman (ö. 1988), *Tarih Boyunca İslamî Metodoloji Sorunu*, çev. Salih Akdemir, Ankara 2001.
- el-Gazâlî, (ö. 505/1111), *el-Mustasfa min İlmi'l-Usûl*, thk. Hamza b. Zahir Hâfiz, Cidde 1992.
- , *el-Mustasfa "İslam Hukukunda Deliller ve Yorumlar Metodolojisi"*, çev. Yunus Apaydın, Rey Yayıncılık, Kayseri 1994.
- Hasan, Ahmet, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, çev. Haluk Songur, Rağbet Yay., İstanbul 1999.
- en-Nesâî, Ebû Abdurrahmân (ö. 303/915), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- el-Pezdevî, Fahu'l-İslâm (ö. 482/1089), *Usûlü'l-Fıkıh, (Keşfü'l-Esrâr'la birlikte)*, Beyrut 1308.
- er-Râzî, Fahrüddîn (ö. 606/1209), *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkıh*, thk. Taha Cabir Feyyaz, ty.
- , *et-Tefsîru'l-Kebîr "Mefâtihu'l-Ğayb"*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1401/1981.
- Schacht, Joseph (ö. 1969), *İslam Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ-Abdülkadir Şener, Ankara 1986.
- , *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford University Press, London 1979.
- es-Serahsî, Şemsüddîn (ö. 483/1090), *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Haydarabad ty.
- eş-Şâfiî, Muhammed b. İdrîs (ö. 204/820), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Abdülğani Abdülhâlik, Kahire 1994.
- , *Cimâu'l-İlm, (Umm içinde)*, thk. Rif'ât Fevzî Abdülmuttalib, Mısır 2001.
- , *Cimâu'l-İlm: İslam Hukukunun Kaynakları Üzerine Bazı Tartışmalar*, çev. Osman Şahin-Mithat Yaylı, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 17, 2004, ss. 321-362.
- , *İbtâlu'l-İstihsân, (Umm içinde)*, thk. Rif'ât Fevzî Abdülmuttalib, Mısır 2001.
- , *İhtilâfu'l-Hadîs, (Umm içinde)*, thk. Rif'ât Fevzî Abdülmuttalib, Mısır 2001.
- , *er-Risâle (İslam Hukukunun Kaynakları)*, çev. Abdülkadir Şener-İbrahim Çalışkan, Ankara 1996.
- et-Teftâzânî, Sa'duddîn (ö. 792/1390), *et-Telvîh fî Keşfi Hakâik't-Tenkîh*, (Sadru's-şerîa'nın et-Tavdîhi ile), İstanbul 1310.
- et-Tirmizî, Ebû İsmâ (ö. 279/ 892), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Türcan, Talip, *İslâm Hukuk Biliminde Hukuk Normu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003.
- Zerkeşi, (ö. 794/1392), *el-Bahru'l Muhît fî Usûli'l-Fıkıh*, thk. Abdülkâdir Abdullah el-Âni, Kuveyt 1992.

